

го права про видання багатотомного корпусу пам'яток українського права (пропозиція М.Є. Слабченка), курсу історії українського права (ідея О.О. Малиновського), нарисів з історії дослідження українського права (незавершена праця М.П. Василенка). На жаль, втрачено і підготовчі матеріали до видання «Словника української юридичної старови-

ни», що від 1925 р. збиралися під керівництвом І.Ю. Черкаського.

Нинішньому поколінню українських учених-правознавців належить продовжити традиції, закладені М.П. Василенком, і здійснити творчі задуми наших великих попередників у царині історико-правознавчих досліджень.

М.П. ВАСИЛЕНКО ТА ЙОГО РОЛЬ В УТВОРЕННІ УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК

**Л.В. МАТВЄЄВА,
доктор історичних наук,
директор Інституту сходознавства
ім. А.Ю. Кримського НАН України**

Обставини утворення Української академії наук тривалий час вважалися майже службовою таємницею. Ім'я людини, якій була адресована перша подяка щойно заснованої у 1918 році УАН, Миколи Прокоповича Василенка, впродовж півстоліття викреслювалося з її історії. Нині ж зусиллями науковців, які отримали доступ до багатьох архівних документів із «спецховищ», тогочасні події реконструйовані і висвітлені. Одне за одним дослідники повертали із забуття імена засновників й академіків першого складу УАН. Серед них, нарешті, посів гідне місце і Микола Прокопович Василенко.

Утворення УАН було заповітною мрією української інтелігенції ще з кінця XIX ст. Заснування Академії розглядалося не як суто науково-організаційна проблема, а як символ престижу національної науки і культури.

М.П. Василенко зайнявся створенням УАН ще 1917 р., коли з ініціативи міністра народної освіти Тимчасового уряду 27 березня його було призначено попечителем Київської навчальної округи. В цей період до складу Тимчасового уряду, плакаючи на-

дію на створення кращих умов для розвитку науки та культури, ввійшли вітчизняні вчені. Представники наукової інтелігенції у владних структурах залучилися до роботи у сфері організації науки. Саме тут відбулася зустріч М.П. Василенка з В.І. Вернадським.

У липні 1917 р. у новому складі Тимчасового уряду міністром освіти став відомий індолог академік С.Ф. Ольденбург, давній знайомий Миколи Прокоповича. Він запросив В.І. Вернадського на посаду товариша міністра й керівника відділу вищої школи та Державної організації дослідження наукових проблем. Досить показовим є запис Володимира Івановича з цього приводу в його щоденнику: *«Питання правильної організації наукової та навчальної роботи мене завжди глибоко цікавили, отож морально я не міг відмовитися від пропозиції С.Ф. Ольденбурга, хоча відчував усю нетривкість становища»*¹.

¹ Страницы автобиографии В.И. Вернадского. — М.: Наука, 1981. — С. 287–288.

У липні 1917 р. С. Ольденбург і В. Вернадський запропонували посаду товариша міністра народної освіти в Тимчасовому уряді М.П. Василенку, котрий приїхав до Петрограда і взяв участь у нараді як попечитель Київської навчальної округи. Від 19 серпня 1917 р. Микола Прокопович активно працює у відділі вищої школи. За надзвичайно короткий час В.І. Вернадський і М.П. Василенко в кабінеті Тимчасового уряду просувають питання організації нових вищих навчальних закладів. І, як зазначав у щоденнику Володимир Іванович, обговорюють і проблеми великих центрів наукової роботи — нових академій. Вчені намагалися по-новому організувати наукову роботу, розпочати формування державної мережі національних академій наук. В. Вернадський з теплотою згадує про знайомство з М. Василенком і спільні плани в цій царині. Володимир Іванович пише: *«Порушувалося питання щодо Грузинської академії наук й Академії наук в Україні і Сибіру. Тоді я познайомився з другим товаришем міністра, професором М.П. Василенком, істориком України... У нього першого з'явилася думка про заснування Української Академії наук. У нас з ним одразу ж виник дорогий нам обом дружній зв'язок»*². І хоча М.П. Василенко і В.І. Вернадський працювали разом лише близько двох місяців, у цей час було виплекано багато ідей і намірів, які доводилося реалізовувати ще багато років по тому. Але Тимчасовий уряд не підтримав розроблену вченими широку програму заходів, спрямованих на розвиток науки в країні, їхні сподівання не виправдались. Ознакою розчарування був вихід С.Ф. Ольденбурга зі складу кабінету, а згодом уряд перестав існувати, і в листопаді 1917 р. М.П. Василенко повернувся до України.

Микола Прокопович стає лідером певного кола української інтелігенції, яка намагалася, з одного боку, легальними засобами протиді-

² Архів РАН. — Ф. 518. — Оп. 1. — Спр. 70. — Арк. 8.

яти пограбуванням окупаційних властей, а з другого — відсахнулася від неконструктивної позиції «культурної автономії України». Не торкатимось політичних обставин в Україні, де влада впродовж короткого періоду змінювалася 11 разів, але саме тоді і почалася конкретна робота М.П. Василенка щодо заснування Академії наук. Це було пов'язано з діяльністю першого складу урядового кабінету гетьмана П. Скоропадського (між серединою травня і кінцем жовтня 1918 р.), де головою Ради Міністрів став М.П. Василенко. Микола Прокопович узявся утворити кабінет, попередньо узгодивши із П. Скоропадським, що новий уряд відстоюватиме відносно «ліві» позиції. Певне, не без впливу М.П. Василенка, до кабінету ввійшло чимало представників кадетських партій, котрі визнавали незалежну від Росії Українську державу як історичну реальність, але прагнули відновлення колишньої єдності. Проголошувавши на двох перших засіданнях, М.П. Василенко передає прем'єрські обов'язки Ф. Лизогубу, а сам очолює Міністерство народної освіти, вбачаючи в цьому реальну можливість для активізації культурно-організаційної роботи і перешкоджання пограбуванню національних цінностей. **Є підстави гадати, що саме наміри створити УАН, розгорнути мережу вищих навчальних закладів, заснувати Національну бібліотеку утримували Миколу Прокоповича на міністерській посаді.**

До 21 травня 1918 р. М. Василенко виконував за сумісництвом також обов'язки міністра закордонних справ. Цікаво, що саме в цей час радянська Росія налагодила досить тісні дипломатичні відносини з гетьманським урядом. 10 травня М. Василенко і П. Скоропадський зустрілися з радянською делегацією на чолі з Х.Г. Раковським, а невдовзі розпочалися офіційні переговори, які завершилися 14 червня мирною угодою між радянською Росією та Українською державою.

Однією з найперших практичних дій Міністерства народної освіти було запрошення

М.П. Василенком до Києва представників української та російської інтелігенції для роботи у сфері організації науки.

У травні 1918 р. Микола Прокопович запросив В.І. Вернадського, який саме тоді мешкав у своєму маєтку в Полтаві. Хоча був важкий час, але Володимир Іванович зміг дістатися до Києва. За ініціативою М.П. Василенка при Міністерстві освіти організували три комісії: зі створення Національної бібліотеки світового рівня, з питань наукових інституцій та вищої школи, з вироблення законопроекту про заснування УАН у Києві.

Мету роботи третьої комісії визначила основна ідея: Академія — великий дослідний центр, сконструйований відповідно до завдань наукових досліджень. Лише така Академія, наголошувалося у законопроекті, яка відкине будь-які сторонні міркування, коли справа стосується наукової істини, — зможе справляти повною мірою і з більшою дієвою силою чи то національні, чи то державно-економічні завдання.

6 липня 1918 р. у кабінеті М.П. Василенка (у приміщенні міністерства на Бібіковському бульварі, 12) відбулося перше засідання комісії. Воно цікаве тим, що тут уперше М.П. Василенко та В.І. Вернадський сформулювали свою концепцію УАН. Микола Прокопович зобов'язався здобути державну матеріальну підтримку для Академії, підкресливши, що створення УАН має велике національне значення. Водночас він поділяв міркування В.І. Вернадського щодо тісного зв'язку майбутньої Академії з російською наукою, а також створення її не як наукового товариства, а як комплексу державних дослідних установ, забезпечуваних достатніми коштами. Володимир Іванович, до речі, наполягав на тому, щоб Академія не тільки користувалася повною автономією, а й була позбавлена будь-якого впливу на її внутрішнє життя органів державної влади. М.П. Василенко цілком підтримував ці думки. В.І. Вернадський писав: *«Ми обидва з Василенком ясно усвідомлювали, що в такий істо-*

ричний момент треба діяти швидко, рішуче і цілком довіряти один одному».

М.П. Василенку та В.І. Вернадському вдалося залучити до роботи в комісії з вироблення законопроекту про заснування УАН 15 відомих учених та організаторів науки.

Комісія збиралася регулярно впродовж майже трьох місяців, розглядаючи численні пропозиції та доповідні записки як своїх членів, так і тих, хто бажав долучитися до створення УАН. У більшості засідань брав участь і М.П. Василенко. Над питаннями організації кожного відділу Академії — історико-філологічного, фізико-математичного та соціальних наук — працювали окремі підкомісії, які залучали до цієї роботи якнайширше коло фахівців. Було запропоновано розгорнуту програму розвитку українознавства, сходознавства, історико-філологічних і технічних наук. Водночас тривала робота не тільки над текстом самого закону про УАН, а й над проектом її статуту.

Уже восени 1918 р., коли політичне життя в Україні і міжнародні відносини загострилися, представники прогресивної інтелігенції розуміли вельми обмежений характер гетьманської влади і намагалися матеріально забезпечити наукові та культурні установи України, вберегти їх від руйнації і пограбування. Великих зусиль доклав М.П. Василенко, щоби провести лабіринтами тодішньої влади законопроект про заснування Академії, її статут, а також домогтися виділення коштів на утримання УАН. Заключним акордом цієї діяльності, яку в умовах стрімкої трансформації політичного становища провадив М.П. Василенко, стало затвердження 14 жовтня 1918 р. законопроекту про створення УАН з визначенням фонду фінансування її діяльності.

Проект закону про заснування УАН затверджували вже в останні дні діяльності Миколи Прокоповича як міністра освіти, в умовах гострої урядової кризи. До речі, заснування УАН передбачалося законом 1 листопада

1918 р., але цілком слушно датою народження Академії вважають 27 листопада, коли відбулися її перші установчі збори. Того дня зібралося 8 з 12 дійсних членів УАН, рекомендованих комісією. Офіційно перші академіки були затверджені П. Скоропадським за поданням міністра освіти та мистецтв М.П. Василенка. Згадаймо імена перших 12 академіків: Дмитро Іванович Багалій, Степан Прокопович Тимошенко, Микола Феофанович Кащенко, Павло Аполлонович Тутковський, Михайло Іванович Туган-Барановський, Федір Васильович Тарановський, Володимир Андрійович Косинський, Орест Іванович Левицький, Степан Йосипович Смаль-Стоцький, Володимир Іванович Вернадський, Агатангел Юхимович Кримський, Микола Іванович Петров.

27 листопада 1918 р. головою-президентом УАН обрали В.І. Вернадського, а неодмінним секретарем — А.Ю. Кримського.

Цікаво, що наступного дня Володимир Іванович виступив у київських газетах із заявою про вихід з кадетської партії і її Центрального комітету. Цей рішучий крок він мотивував тим, що вважав президентство в Академії наук несумісним з партійною діяльністю. Отже, робота молоді УАН від самого початку ґрунтувалася на загальнолюдських цінностях і надпартійних засадах.

На другому засіданні Спільного зібрання УАН було прийнято текст спеціального листа до М.П. Василенка, який на той час залишив пост міністра народної освіти. У ньому зазначалося: *«Ви всією душою поклопоталися про заснування УАН та й записали нестерпими буквами своє ім'я в історію Академії»*³.

Після того, як Микола Прокопович залишив міністерське крісло, викладацький склад Університету Св. Володимира обрав його своїм президентом. Він почав читати лекції із західноросійського права як екстраординарний професор, водночас викладав у київ-

ських юридичному та археологічному інститутах.

М.П. Василенка обрали академіком 26 липня 1920 р. на Спільному зібранні УАН. Наприкінці 1920 р. Академія вже налічувала понад 200 штатних і 500 позаштатних працівників. В УАН почалися великі зміни. 1921 р. Наркомат освіти у Харкові заснував комісію з розробки нового статуту Академії у зв'язку з перетворенням її на всеукраїнську державну установу. В червні цю роботу було завершено і прийнято Положення РНК УРСР «Про Всеукраїнську Академію наук», яким вона підпорядковувалася Наркомату освіти. Оскільки В.І. Вернадський вважав, що не може виконувати обов'язки президента ВУАН у зв'язку з перебуванням у Петрограді, постало питання про обрання нової президії Академії.

18 липня 1921 р. більшістю голосів президентом ВУАН обрали М.П. Василенка, який почав виконувати свої обов'язки у вельми скрутних обставинах. Під його керівництвом вдалося одержати певний кредит, навколо Академії почали гуртуватися наукові сили Києва, вона поповнювалася новими членами. Невдовзі академіками стали М.М. Крилов, Д.К. Заболотний, С.П. Вотчал, О.В. Фомін.

За короткий час було організовано Інститут експериментальної медицини та епідеміології, лабораторію дослідів центральної нервової системи, утворено комісії для вивчення складу атомів і з питань геофізики. З огляду на заснування науково-дослідних кафедр, які призначалися для зв'язку науки з виробництвом, було проведено вибори їхніх керівників із широкого загалу професорів та інженерів. Зокрема, на кафедри індустріально-технічного циклу обрали Є.В. Оппокова, Є.О. Патона, К.К. Симинського та ін.

У жовтні 1921 р. було рекомендовано переобрати Президію ВУАН: у цьому відчувалася натяк на небажаність персони М.П. Василенка як її президента. Попри це, Спільне зібрання Академії таємним голосуванням

³ ІР ННБ НАН України. — Ф. 40. — Спр. 44. — Арк. 1.

знову обрало Миколу Прокоповича головою-президентом, В. Липського — заступником, А. Кримського — неодмінним секретарем, та ще й більшою кількістю голосів, аніж на виборах улітку. Але відносини Президії Академії з Наркоматом освіти продовжували загострюватися.

На Спільному зібранні ВУАН 27 лютого 1922 р. комісар-наглядач від Наркомосу Л.М. Левитський сповістив академіків, що «Наркомос і досі не затвердив теперішньої Президії, бо зосібна не може затвердити М.П. Василенка на посаді Голови-Президента»⁴. Микола Прокопович сам склав з себе обов'язки президента. У своїй останній промові він зазначив, що не з власної волі залишає таку відповідальну посаду, щиро подякував Спільному зібранню Академії, яке двічі вшанувало його обранням президентом.

Присутні на цих драматичних зборах академіки ухвалили винести М.П. Василенку велику подяку «за всеньку тую його невсипущу працю, яку він самовідречено ніс, стоячи на чолі

⁴ ЦДА МЛМ України. — Ф. 542. — Оп. 1. — Спр. 46. — Арк. 173–174.

Академії наук», і висловили свій глибокий жаль з того, що його «*приневолено тую вибірну посаду залишити*».

За браком часу не має змоги детальніше розповісти про всі етапи створення Української Академії наук, але виокремлю одну особливість цього процесу: так склалася доля УАН, що в усі часи, починаючи з денікінської навали (1919), їй доводилося вести боротьбу за своє існування. Перші академіки на чолі з М.П. Василенком і В.І. Вернадським оберігали Академію, боролися за її автономію, тож вони заслуговують на вдячну пам'ять і глибоке пошанування від прийдешніх поколінь.

Радянська влада визнала Українську Академію наук, але змінила дату її заснування. За часів тоталітаризму вважалося, що УАН створили в 1919 р., коли вже утвердилася в Україні влада більшовиків. Це ось така типова фальсифікація історії, притаманна тогочасному комуністичному режимові. Але перші призначені академіки за поданням М.П. Василенка і підписом П. Скоропадського до кінця свого земного шляху залишались академіками УАН.

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ М.П. ВАСИЛЕНКА

В.Ф. ВЕРСТЮК,
завідувач відділу історії революції
Інституту історії України НАН України

На зламі зими і весни 1917 р. у Петрограді перемогла Лютнева революція. Цар Микола II відрікся від престолу, до влади прийшов Тимчасовий уряд, сформований Державною Думою.

У Києві, як і в інших провінційних містах Російської імперії, про ці доленосні події дізналися лише за кілька днів, але виявам відвертих радощів не було меж. Нікому не

вдалося передбачити наслідки Лютневої революції, ніхто не міг знати, чим вона обернеться через рік-другий. З ентузіазмом зустрів ці події і Микола Прокопович Василенко. Він був давнім і послідовним опонентом самодержавства, ще в студентські роки відвідував марксистський гурток, а після революції 1905–1907 років вступив до партії народної свободи, відомої як партія кадетів.